

КОНСТАНТИН МЕЧЕВ (София)

ЦАР ИВАН АСЕН ВТОРИ И ЛИТЕРАТУРАТА

(Въпросът за приемствеността в развоя на българската
книжнина от IX до XIII век)

Съвременната историческа и литературна наука го нарича „Иван Асен II“, сам той винаги се именува „Асен, син на стария Асен“. В повторението на името „Асен“ има дълбок смисъл. Когато през 1218 г. било възстановено престолонаследиято по права мъжка линия (след 11-годишно управление на цар Борил), Иван Асен II е изтъквал бащиното си име, за да подчертае по този начин владетелската си легитимност. Както се знае, освободителите на България Петър и Асен, а и Калоян са имали убеждението, че са законни владетели на България. В преписката на цар Калоян с папа Инокентий III се посочва, че той и братята му са преки потомци на старите български царе Петър и Самуил¹. Така че Иван Асен II е наблягал върху произхода си и по политически, и по културно-исторически съображения. Неслучайно той е „син на стария Асен“ и за Патриарх Евтимий². И този родов белег Евтимий Търновски изтъква за времето, когато всички земи, които са били под властта на Петър и Самуил, са били обединени под скиптъра на българския цар. След битката при Клокотница през 1230 г. границите на царството се простират до трите балкански морета и далече на север от Дунав. След пет години е възстановена и Българската патриаршия.

Това създава основни предпоставки за подем на литературното творчество, което да служи на държавата и на нейните усилия да укрепва народностното съзнание и единството на българите от всички социални прослойки — от феодалната аристокрация до обикновените поданици от села и градове. Териториалното разширение и проявите на съживен литературен живот са изучавани от историци и литературоведи. В това отношение най-значителни са наблюденията на акад. Емил Георгиев³, на проф. Васил Гю-

¹ Извори за българската история. Т. 12. С., 1965, с. 310.

² В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1940, с. 342.

³ Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII век. С., 1977, с. 38 сл.

зелев⁴ и извороведческите приноси на Стефан Кожухаров⁵. По-новите изследвания се опират върху създаденото вече от акад. В. Н. Златарски⁶ и акад. Иван Дуйчев⁷.

* * *

Дори да беше запазен само каменният летописен надпис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново за победата при с. Клокотница, и това би стигало цар Иван Асен II да влезе в историята на българската средновековна литература. По негово нареждане за пръв път в тази колона — автентичен документ, е написано „Асен, син на стария Асен“. Това наименование добива особено важно значение, защото се намира не само в непосредствено съседство, а и в пряко историческо съчетание с колоната на хан Омуртаг от около 820 г. Тя е докарана от голямо разстояние специално за църквата, за да се използва като подпора на храма, издигнат в чест на 40-те мъченици, с помощта и съдействието на които „в дванадесетата година на своето царуване“ Иван Асен бил разбил гръцката войска на епирския деспот (император) Теодор Комнин, пленил него самия, част от семейството му и някои боляри. Както се знае, Теодор Комнин бил отведен в Търново, където отначало българският владетел се отнасял благосклонно към него, но разбрал, че той заговорничи срещу властта и личността му. За това тежко престъпление го ослепил по византийски образец. Но преди това Теодор Комнин сигурно е имал възможност да прочете ако не българския, то гръцкия надпис на хан Омуртаг и да се убеди, че държавата на „мизите“ (както етнически определя българите Никита Хониат) има зад себе си самотитно минало.

Съчетанието на двата надписа е показвало с документална сила, че връзката на търновските владетели със старите български царе не е мит, че твърденията на цар Калоян за намиращите се в Търново „царски книги“⁸ не са израз на някаква дипломатическа хитрина или лична приумица⁹. Дори би могло да се допусне, че Омуртаговата колона е била докарана в Търново тъкмо като пряко доказателство, подкрепящо казаното от Калоян за неговите и на братята му родствени връзки с „приснопамятните“ и „блаженопочивши“ български царе Петър и Самуил. При това известно е, че в началото на въстанието Асен и Петър се опитали да овладеят Велики Преслав¹⁰.

За връзката на Асеновци с държавността и литературата от IX—X в. немаловажно доказателство е и познатото по препис от XIII в. т. нар. Хиландарско сказание за началото на славянската писменост, наречена пряко **българска**. В този извор Иван Асен II е изтъкнат като български владетел, при управлението на когото е била изнамерена българската азбука:

⁴ В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981. 42 с.

⁵ Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — Литературна мисъл, 1974, № 2, с. 123 сл.

⁶ В. Н. Златарски. История на българската държава... Т. 3 и цит. литература.

⁷ Ив. Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асен II. — В: Българско средновековие. С., 1972.

⁸ Извори на българската история. Т. 12, с. 310.

⁹ Е. Е. Голубинский. Краткая история православных церквей: болгарской, сербской, румыно-валахской. М., 1871. Авторът за пръв път застъпва тази хипотеза.

¹⁰ Ив. Дуйчев. Приноси..., с. 413.

В лѣто сто при благовѣрнѣм царъ Іванѣ Асенѣ от благовѣрнѣх мѣжѣи исповѣдникъ и равноапостолнѣх — Кнрѣна, Методѣе, Кланментѣ, Наоум, Горас-
дѣу, Ангеларнѣ, ѣ числом, по сѣмотреннѣ божнѣ тако ѡ при царѣ Птоломѣ
преведеса от преводникъ от гречьскаго азыка на бѣлгарьскаго в лѣто
то сто¹¹.

И ако твърдението, че при управлението на Иван Асен II била съставена славянската писменост, е анахронизъм, то посочената година на създаването ѝ — 6370, т. е. 862, е приблизително точна. Известно е, че това събитие е станало през годините на продължителното управление на княз Борис I (852—889), чието място в Сказанието заема Иван Асен II.

Каменният надпис за победата при Клокотница е имал и историческа, и още повече практическа цел — да изтъкне България като първостепенна военна и политическа сила в Европейския югоизток. Не без връзка с това надписът осведомява още, че след като кир Теодор Комнин бил пленен, била обединена цялата земя от Одрин до Драч, като е добавено, че и старата ромейска столица Константинопол се намирала „под десницата“ на българския владетел.

Началото на тази мощ е поставил „старият Асен“, който пренесъл мощите на Иван Рилски от Средец в Търново¹². След него Калоян пренесъл мощите на полулегендарния светец-българин Михаил от Потука. Като български светец в Търново бил почитан и Иларион Мъгленски, чиито мощи също били пренесени там. Всичко, смятано за народна и църковна реликва, което е било разпръснато и поради това лишено от почит (главно поради латинското кръстоносно нашествие на Балканите и в Предна Азия), е било прибрано и съхранявано в Търново. Особено ярка проява в това отношение е било пренасянето на мощите на св. Петка Епиватска от константинополските околности. С този акт Иван Асен II продължил започнатото от баща си и чичо си Калоян.

По повод тържествата във връзка със „заселването“ на св. Петка (Параскева) в Търново бил създаден цял цикъл от литературни произведения. И до Иван Асен II в българския християнски църковен календар са били включвани много имена на чужденци християни: другояче и не е можело да бъде — световната църковна практика е била такава. При св. Петка обаче положението е различно. И тази разлика се документира преди всичко в уточнението на преведената от гръцки на български служба в чест на светицата — там българите са наречени **ново празнолюбци**¹³.

Това означава, че славата на светицата е преминала от Византийската империя в България. Една независима патриаршия, като българската (след 1235 г.), е имала своите основания да направи такова „уточнение“. При това т. нар. *Драганов миней*, в който тази служба е била поместена, съдържа църковнопесенни прослави за утвърдени имена в историята на българското християнство, като Константин-Кирил Философ и цар Петър, а също така служба и проложно житие за Иван Рилски. По този начин Петка Търновска е била „изравнена“ с българските светци. Впрочем такова отношение към въпросите на църквата и литературата са засвидетелствувани и в друг паметник на епохата: *Борилов Синодик* от 1211 г. Там изрично е записано,

¹¹ П. А. Лавров. Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 171.

¹² Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. — ГСУ, Ист.-фил. фак., 32, 1936.

¹³ Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 431.

че Константин-Кирил Философ е превел Светото писание от гръцки на български и че поради това е учител на „българския род“¹⁴.

Вижда се, че българските владетели от края на XII и началото на XIII в. са следвали обмислена политика на литературно строителство. Техният поглед е бил обърнат към постиженията на българското литературно творчество от предишните столетия и обикновено връзката с това минало е била добре намирана. Ето защо едва ли е приемливо категоричното твърдение¹⁵, че Болонският псалтир бил сътворен по времето на Иван Асен II. Знае се, че след победата при Клокотница той се е титулувал обикновено като „цар на българи и гърци“, например във Ватопедската грамота, издадена съвсем наскоро след победното сражение. В Болонския псалтир владетелят Асен е наречен само „цар български“. Затова и по-естествено е да се приеме, че Псалтирът е бил преписан от монасите Йосиф и Тахота край с. Равне до Охрид по времето на „стария Асен“ и в него е даден израз на уважението и признателността на местното българско население към освободителната борба, когато още не са били освободени всички български краища. Със споменаването на царевото име е била изразявана надеждата за свобода и независимост¹⁶.

Ако книгата е била преписвана след 1230 г., когато областите от Одрин до Драч (в т. ч. и приохридските земи) са били български, би следвало да бъде посочена двойната титла на царя. Предложеното уточнение не намалява славата на Иван Асен като покровител на книжовните творци. Напротив, като културен строител той се откроява още по-ярко като приемник на баща си.

Приемствеността между бащата и сина се изразява в разработката и на други литературни теми. Спомена се, че Асен I стари нарежда да бъдат пренесени от Средец в Търново мощите на Иван Рилски главно защото той, както е посочено в началото на житието му, бил *българинъ родомъ*¹⁷. Животописанието на избрания през 1233 г. български православен патриарх също категорично определя неговата българска народностна принадлежност. Тази подробност е била необходимост на епохата, защото от много страни са идвали удари с цел българското да бъде народностно обезличено. Никита Хониат с мъка изрича името „българин“: за него българите са „мизи“ или „власи“. Същата лъжлива етническа терминология по свои користни съображения ползват и летописците на Четвъртия кръстоносен поход Жофруа дьо Вилардуен и Роберт дьо Клари, явно намиращи се и под византийско „историографско“ влияние. Това принуждава цар Калоян в писмата си до папа Иннокентий III да твърди, че по потекло българите са „римляни“ — така те са се „изравнявали“ като народ с уж законно настанилите се в Константинопол италиански и френски рицари.

И в края на краищата битката е спечелена: от 30-те години на XIII в. насетне враждебните и преднамерени в същината си етнически борби стават все по-редки, за да заглъхнат напълно през 60-те години от същото столетие, когато посещаващият с дипломатическа мисия Търново историк Георги Ацо-

¹⁴ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 77.

¹⁵ Ив. Дуйчев. Болонският псалтир, български паметник от XIII в. С., 1968. (Вж. увода.)

¹⁶ Подобна проява се наблюдава при преписа на т. нар. *Хлудов паремейник*, преписван на български във Византия между 1294 и 1330 г. (Б. Цонев. История на българският език. Т. I. С., 1940, с. 184).

¹⁷ Ив. Снегаров. Неиздадени старобългарски жития. — Год. на Дух. академия „Св. Климент Охридски“, 3, 1953—1954, Житие на св. Йоаким, с. 166.

полит ще заговори за *българи*¹⁸. Житието на патриарх Йоаким, възникнало наскоро след смъртта му през 1246 г., е също така един литературен и идеен жалон в посока етническата терминология относно българите да стане изцяло адекватна на включването в нея съдържание.

Доказателство, че българската народност е призната, е и обстоятелството, че в дългата история на българо-византийските отношения от VII в. насетне през XIII в. за първи път за български владетел се говори с уважение и почит от византийски писатели. В чест на Иван Асен II било съставено стихотворение¹⁹, повод за което била женитбата му за Ирина, дъщеря на Теодор Комнин. При това Иван Асен се сродил с византийцит двойно — неговата дъщеря станала съпруга на византийския престолонаследник в Никея²⁰. На тази основа укорите на папа Григорий IX, който го нарича „коварен“, а българите — „богохулен народ“, се възприемат като похвала²¹. И православни, и католически управляващи владетелски фамилии се сродяват с българския цар. Самият той е женен най-напред за унгарка.

Указание за мощта на България по времето на Иван Асен II е инициативата на охридския български архиепископ Димитър Хоматиан да създаде тъкмо през годините на неговото управление Кратко житие на Климент Охридски²², като в самото начало посочи, че „по род“ Климент произлизал от европейските мизи, които гърците знаели и под името българи²³. При това Хоматиан твърди, че след като били изселени от военната сила на Александър Македонски от областите край град Бруса и малоазийския Олимп към Северния океан и Мъртвото море (Азовско море), българите се били завърнали оттам в Панония, Далмация, Тракия и Илирик, а също така в голяма част от пределите на Македония и Тесалия.

Акад. Ив. Дуйчев е на мнение, че това житие е било преведено на български почти едновременно с възникването му на гръцки. В превода обаче били нанесени някои поправки — например българите са наречени „много-разумни“, а топонимът Тесалия е представен като „Солунско“. За българите такава промяна е имала основание във факта, че след 1230 г. върху тази област е било установено българско политическо господство. Михаил Ангел Комнин, братът на Теодор Комнин, е управлявал областта като български васал²⁴.

Признанията за етническите граници на България са били продиктувани на Димитър Хоматиан и от фактите, и от негови лични съображения. След обявяването през 1219 г. на Сръбската архиепископия за независима и след териториалното разширение на България през 1230 г. неговата Охридска българска архиепископия е била много стеснена, ако не и почти

¹⁸ Извори за българската история. Т. 15. С., 1972, с. 150 сл.

¹⁹ Самият Търновград ще разтръби победите. Състав. В. Гюзелев. С., 1981, с. 55 и цит. литература.

²⁰ Извори за българската история. Т. 25. С., 1983, с. 127. И цар Петър I (927—969) бил женен за внучка на император Роман Лакапин, но това не пречи на император Никифор Фока да го нарича „кожогризец“ и „кожооблечен“, „трижди роб по прадеди“ (Извори за българската история. Т. 10. С., 1965, с. 246).

²¹ Извори за българската история. Т. 29. С., 1981, с. 74.

²² Най-ново издание вж. Ив. Дуйчев. Краткото житие на Климент Охридски от Димитрий Хоматиан. — В: Климент Охридски. С., 1966, 166—171. Новобългарски превод, даден успоредно с гръцкия текст, у А. Л. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 174 сл.

²³ По този начин, преднамерено или не, е бил нанесен силен удар срещу Никита Хониат, който само 20 години преди това с усилие произнася и пише българското народностно име.

²⁴ По въпроса В. Н. Златарски. Един гръцки фалшификат, който се отнася до българската история. — *Byzantinoslavica*, 1930, № 2, 231—251 и цит. литература.

ликвидирана. Затова той е издигал името на Климент като знаме — и така е изявявал претенциите си за българското църковно, културно, та дори и литературно наследство²⁵.

Като се вземе под внимание, че при Иван Асен II за пръв път се сечат български златни монети, естествено е тъкмо тогава да бъде издадена грамотата на дубровнишките търговци за свободна търговия из българските земи. В грамотата границите на България са точно очертани — назовани са всички по-големи български градове в Мизия, Добруджа, Тракия и Македония²⁶. Не е пропуснат също така и град Солун, в който на търговците от Дубровник също се разрешавало свободно, без забрана да вършат своята работа²⁷.

С уважение се говори за Иван Асен II и в текста на българо-дубровнишкия договор от 1253 г., имащ клаузи и като военно-политически съюз²⁸. Същото отношение е изразено и в Батошевския надпис²⁹. А във Ватопедската грамота от 1230 г. народностните противоречия на Балканите са далновидно примирени³⁰, за което свидетелствува и Георги Акрополит³¹. Дълго се помнело, че след победата при Клокотница Иван Асен II бил освободил обикновените войскари да си отидат по домовете свободно. Така той продължил политиката и практиката на цар Калоян, след като победил солунския крал Бонифаций Монфератски. Въпреки противоречията между България и възстановена Византия (след 1261 г.) десетилетия наред отделни византийски велможи са носели презимето или прозвището „Асен“: най-малкият син на Иван-Александър, носещ и лично име Асен, през 1416 г. е станал византийски вселенски православен патриарх. Този Асен ще подпише през 1439 г. във Флоренция унията между Източната и Западната църква. За него се знае, че докрая на живота си не бил забравил български език и при всеки подходящ случай е разговарял на него.

Политическите, военните и литературните постижения от времето на цар Иван Асен II имат и една лична биографична основа. Както е известно, той прекарва детските и юношеските си години в Галицкото руско княжество. Там, в сродна и все пак инородна среда, се е формирал неговият характер. Научен от опита на изгнаник, че всяка недообмислена привързаност е заредена с опасности, той избягва да се обвърже с трайни съглашения и договори. Но решително отменя унията с Римската църква и с това дава простор за литературен подем в традициите, завещани от IX и X в. и отчасти от вековете на византийското държавно и политическо господство. Свидетел за това е Патриарх Евтимий, който в Житието на св. Петка Епиватска (Търновска) в голяма степен е преразказал и осмислил текста на каменния надпис, за който говорихме. Генетическа връзка с първите векове

²⁵ Дълбоко в себе си обаче той е оставал враждебен към своето „българско паство“. В писмо до митрополита на остров Корфу Василий Педиадит се оплаква, че като живял продължително сред българите, се бил „оварварил“ (П. Н и к о в. Принос към историческото извoroзнание на България и към историята на българската църква. — СпБАН, 1921, № 11, с. 43). По негово настояване, когато след 1207 г. македонските български предели били завладени временно от Византия, българските епископи били прогонени, оставени били на местата си само някои от нисшите епископски чинове (пак там, с. 51 сл.).

²⁶ И. И в а н о в. Български старини из Македония, с. 578.

²⁷ Патриарх Евтимий назовава всички области, посочени като български у Димитър Хоматиан и Грамотата, което е указание, че той е познавал и двата извора.

²⁸ Г. А. И л ъ н с к и й. Грамоты болгарских царей. М., 1911, 155—159 (Приложение).

²⁹ И в. Д у й ч е в. Стара българска литература. Т. 2. С., 1944, с. 27; Сръ. Хр. Христов. Батошевският надпис. — Археология, 1976, № 4, 65—70.

³⁰ М. А н д р е е в. Ватопедската грамота. С., 1965.

³¹ Извори за българската история. Т. 25.

от развоя на българската литература се чувства и в „уеднаквяването“ и „сливането“ на княз Борис I и Иван Асен II в Хилендарското сказание. Такъв „контакт“ е и известieto в Разказа за българските зографски мъченици, които били избити от каталанските наемници на император Михаил III (1261—1282) през 1275 г. Заедно с 23-ма монаси били унищожени и 193 книги, едни от времето на цар Симеон и други от епохата на Иван Асен II³².

* * *

Създаденото в областта на литературното и културното творчество по време на Иван Асен II е било значително, защото той управлява една страна, която, както пише папа Инокентий III на унгарския крал Емерих IV, му е принадлежала „по бащино право“. Изразител на тази стимулираща творците на словото мисъл е и Патриарх Евтимий с книжовно-правописната си реформа от края на XIV в., когато българската литература се възвръща към своите начала, към кирило-методиевския език като образец, което определено твърди Григорий Цамблак. Въз основа на неоткрития досега „Летопись терновский“ историкът Спиридон Габровски съобщава, че Патриарх Евтимий смятал създателите на славянското писмо за българи³³, становище, към което се е придържал и съставителят на Бориловия Синодик от 1211 г.³⁴

³² Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 439.

³³ В. Н. Златарски. История во кратце о болгарском народе славенском. С., 1900, с. 40. Този въпрос се нуждае от нарочно проучване, защото Спиридон не е съгласен с мнението на мастития книжовник от XIV в., че по народност създателите на славянското писмо са били българи. От текста на Спиридон се вижда, че той наистина не е съчинил „терновския летопис“, за да си създава сам „опоненти“.

³⁴ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила, с. 77.